

Dariusz Kiełczewski

STRUKTURA POJĘCIA KONSUMPCJI ZRÓWNOWAŻONEJ

Dariusz Kiełczewski, dr hab. – Uniwersytet w Białymstoku

adres korespondencyjny:

Uniwersytet w Białymstoku
Wydział Ekonomii i Zarządzania
Zakład Zrównoważonego Rozwoju
15-062 Białystok, ul. Warszawska 63
e-mail: kpeirg@weko.uwb.edu.pl

STRUCTURE OF THE IDEA OF SUSTAINABLE CONSUMPTION

SUMMARY: The paper focuses on the definition of sustainable consumption. The Author presents the idea of sustainable consumption as a systemic structure defined within the framework of the “grand system consumption” model. He indicates the quintessence of the idea of sustainable consumption, critically assesses the current definitions of this category and also describes the “grand system consumption” model. This definition allows to define sustainable consumption and to identify premises of sustaining consumption in its particular categories.

KEY WORDS: sustainable consumption, grand system consumption

Wstęp

W dokumentach końcowych konferencji w Rio de Janeiro, konferencji w Johannesburgu, a także między innymi w dokumencie OECD z 2002 roku *W kierunku ekologicznej konsumpcji gospodarstw domowych* podkreśla się rangę problemu wdrożenia zrównoważonych wzorców produkcji i konsumpcji.¹ O ile kwestia wdrażania zrównoważonych wzorców produkcji jest w miarę precyzyjnie określona, o tyle problem równoważenia konsumpcji jest mniej dokładnie opisany, zwłaszcza w literaturze polskiej. W tym artykule podjęta została próba sprecyzowania kategorii konsumpcji zrównoważonej i określenia struktury tego pojęcia.

Rozważania należy rozpocząć od wyjaśnienia, że pojęcie konsumpcji zrównoważonej i równowagi konsumenta jest w ekonomii znane. Jest ono bowiem kluczową kategorią teorii użyteczności konsumenta. W takiej perspektywie jako równowagę konsumenta opisuje się sytuację optymalnej kombinacji konsumowanych dóbr. Dotychczas więc problem równoważenia konsumpcji był analizowany w kontekście bieżących wyborów nabywczych i ich optymalizacji. Trwałość konsumpcji również jest badana w ramach tradycyjnych analiz ekonomicznych. Skupiają się one nad optymalizacją relacji między wydatkami na konsumpcję bieżącą i wydatkami na konsumpcję przyszłą (oszczędnościami).² Z perspektywy zagadnień rozwoju zrównoważonego i konsumpcji zrównoważonej te analizy są niewystarczające. Pojawia się bowiem problem długookresowej trwałości spożycia oraz problem równowagi między możliwościami konsumpcji obecnego i przyszłych pokoleń związany z kwestią ich dostępu do zasobów zużywanych i użytkowanych w procesach konsumpcji. Pojęcie konsumpcji zrównoważonej powinno być uzupełnione o te aspekty. Kategoria „konsumpcja zrównoważona” użyta w artykule jest więc rozumiana nieco inaczej niż tradycyjna równowaga konsumpcji (i konsumenta). Jest odpowiednikiem określenia *sustainable consumption* i bywa w polskim języku opisywana także jako „trwała konsumpcja”³ lub „trwała i zrównoważona konsumpcja”⁴.

¹ B. Ryszawska-Grzeszczak, *Ekologiczny wymiar konsumpcji żywności*, „Ekonomia i Środowisko” 2007 nr 1, s. 147.

² Por. na przykład *Ekonomia ogólna*, red. K. Meredyk, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007, s. 133-158.

³ H. Jastrzębska-Smolaga, *W kierunku trwałej konsumpcji. Dylematy, zagrożenia, szanse*, PWN, Warszawa 2000.

⁴ D. Kielczewski, *Konsumpcja a perspektywy trwałego i zrównoważonego rozwoju*, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2004.

1.

Sposób konstruowania pojęcia konsumpcji zrównoważonej

Można wymienić dwa sposoby konstruowania definicji konsumpcji zrównoważonej. W obu punkt wyjścia jest podobny. Przyjmuje się, że konsumpcja zrównoważona ma być zbiorem racjonalnych wyborów nabywczych zmierzających nie tylko do osiągnięcia równowagi konsumenta, lecz także do realizacji celów zrównoważonego rozwoju. Zatem ma to być konsumpcja umożliwiające realizację zasady sprawiedliwości wewnątrzpokoleniowej i zasady sprawiedliwości międzypokoleniowej. W dużym uproszczeniu to pierwsze oznacza, że bieżące wybory konsumenckie nie powinny przyczyniać się do pogorszenia sytuacji innych konsumentów, a w żadnym wypadku nie mogą przyczyniać się do uniemożliwienia zaspokojenia ich fundamentalnych, żywotnych potrzeb. Drugie zaś oznacza, że bieżące wybory konsumenckie nie powinny uszczuplać możliwości wyborów konsumenckich w przyszłości ani tym bardziej uniemożliwić konsumpcji zapewniającej zaspokojenie potrzeb przyszłych generacji.

Konstruując definicję konsumpcji zrównoważonej, zakłada się tym samym, że konsumenci są zdolni do podejmowania racjonalnych decyzji w tej sferze, o ile dysponują informacją o skutkach swoich wyborów. Różnice poglądów polegają na odmiennej interpretacji przeszkód uniemożliwiających tę racjonalność. W pewnym uproszczeniu można oba podejścia zdefiniować jako radykalne i jako umiarkowane.

W radykalnym podejściu do definiowania konsumpcji zrównoważonej jako podstawową przyczynę niewłaściwych zachowań konsumentów przyjmuje się charakter współczesnej kultury. Kształtowanie zrównoważonych wzorców spożycia miałyby być zatem elementem szerszej rozumianego projektu głębokich zmian kulturowych. Jest tu zawarte bezpośrednie nawiązanie do poglądów Fromma, który wymieniał dwa podstawowe style życia: „mieć” i „być”.⁵ Styl życia typu „mieć” to styl życia oparty na hedonizmie i materializmie. Styl życia typu „być” to styl oparty na dążeniu do duchowej samorealizacji i realizowaniu wartości wyższych. Współczesne społeczeństwo jest społeczeństwem typu „mieć”, a więc dąży do gromadzenia dóbr materialnych, wysokiego poziomu konsumpcji oraz traktuje relacje międzyludzkie w sposób instrumentalny, głównie jako coś, co ma zaspokoić egoistyczne pragnienia lub ma pomóc w karierze. Głównym nośnikiem takich postaw jest kultura masowa. Rozwiązaniem współczesnych problemów powinno być, zdaniem radykałów, konsekwentne i bezkompromisowe podążanie w stronę rozpowszechniania Frommowego stylu życia typu „być”, opartego na wartościach duchowych i jednoznacznie odrzucającego prymitywny materializm kultury masowej.

Przez Naessa utrwalenie się antyekologicznych wzorów produkcji i konsumpcji jest interpretowane jako skutek braku świadomości ekologicznej, zwłaszcza w kontekście związków między egzystencją człowieka i jego naturalnym otocze-

⁵ E. Fromm, *Mieć czy być*, Wyd. Rebis, Poznań 1994.

niem: *ludzie nie stawiają dostatecznie pogłębionych pytań. Gdyby stawiali takie pytania, większość uznałaby, że istnieje konieczność ratowania naszej planety przed zagładą (...). Większość ludzi kieruje się modą i reklamą, i w ten sposób naraża się na filozoficzne i etyczne kalectwo.*⁶ W konsekwencji uważa on, że najważniejsze we wdrażaniu proekologicznych wzorców konsumpcji są działania edukacyjne oparte zarówno na przekazywaniu wiedzy o środowisku i jego zagrożeniach, jak też na bezpośrednim kontakcie ze światem przyrody. Istotne jest też przeciwstawianie się oddziaływaniu kultury masowej i reklamy. W ten sposób jest możliwe społeczeństwo ekologicznej ascezy, którego cechą jest ograniczenie ilości wykorzystywanych w konsumpcji dóbr i usług wynikające ze świadomego ograniczenia materialnych aspiracji.⁷ Inny radykał, Kvaloy, głosi koncepcję społeczeństwa konieczności życiowych. Uważa, że podstawowym celem życiowym człowieka jest dążenie do osiągnięcia możliwie wszechstronnego rozwoju osobowości. Przygotowuje to ludzi do radzenia sobie z przeciwnościami losu oraz zapewnia pełnię życia. Tymczasem współczesna cywilizacja kształtuje człowieka jednowymiarowego i wyspecjalizowanego, będącego swoistym instrumentem służącym wzrostowi produkcji przemysłowej, którego zasadności nikt nie kwestionuje. Brak złożoności cech osobowości takich jednostek powoduje, że stają się one bezradne i zagubione w trudnych sytuacjach życiowych, o czym świadczy między innymi gwałtowny wzrost zachorowań na depresję i inne choroby psychiczne. Równocześnie wyalienowanie ludzi ze środowiska przyrodniczego powoduje postrzeganie go jako rzeczywistości, którą należy jeśli nie zniszczyć, to przynajmniej ujarzmić. Receptą ma być kształtowanie społeczeństwa konieczności życiowych, odrzucającego wzrost produkcji na rzecz rozwoju osobowości jednostek. Do zasad takiego społeczeństwa Kvaloy zalicza:

- ustalenie górnej granicy zaspokojenia potrzeb i oparcie produkcji na zasobach odnawialnych (mocna zasada trwałości);
- stosowanie recyklingu;
- utrzymywanie wielkości populacji ludzkiej na poziomie, który nie zagraża odporności ekosystemów;
- rozwój samorządności i lokalnej autarkii gospodarczej;
- integrację w procesach rozwojowych, dzieci, ludzi w wieku podeszłym i niepełnosprawnych;
- ochronę różnorodności kulturowej i biologicznej.

Najważniejszą cechą społeczeństwa konieczności życiowych miałyby być dążenie do wszechstronnego rozwoju osobowości i talentów człowieka: *różne rodzaje prac, które musiały być wykonane w dawnych społecznościach, zasadniczo przyczyniały się do rozwoju indywidualności. Każdemu niewiele brakowało do samowystarczalności i niezależności, danej przy wykorzystaniu minimum zasobów naturalnych. Bycie dostosowanym, sprawnym wymagało od jednostki rozwoju szerokiego spectrum talentów – intelektualnych, formalnych, emocjonalnych i praktycznych. Współczesne kobiety i mężczyźni zostali pozbawieni zajęć,*

⁶ B. Devall, G. Sessions, *Ekologia głęboka*, Wyd. Pusty Obłok, Warszawa 1995, s. 104-105.

⁷ A. Naess, *Rozmowy*, Wyd. Pracownia na rzecz Wszystkich Istot, Bielsko-Biała 1992.

które taki rozwój stymulowały i pracy, która codziennie katalizowała rozwój złożonej ludzkiej osobowości. Potencjał indywidualnej złożoności został administracyjnie ograniczony i rozmienny na tysiące specjalistycznych karier.⁸

Radykalne koncepcje konsumpcji zrównoważonej charakteryzuje kilka cech, które przesądają o ich utopijnym charakterze. Jest w nich zawarte statyczne postrzeganie relacji między gospodarką i środowiskiem. Zakłada ono, że zmiana poziomu presji poszczególnych kategorii dóbr konsumpcyjnych na środowisko nie może nastąpić, stąd konieczna jest ich administracyjna reglamentacja. Jednakże administracyjne środki powstrzymujące rozwój konsumpcji nader często owocują rozbudowaniem oczekiwań konsumpcyjnych, co w długofalowej perspektywie prowadzi do jej wzrostu, zamiast obniżenia. Ilustracją tej prawidłowości jest przykład byłych krajów socjalistycznych, w których po upadku ustroju komunistycznego zaobserwowano gwałtowny wzrost konsumpcji i jeszcze większy wzrost oczekiwań konsumpcyjnych.⁹ Kształtowanie proekologicznego stylu życia w drodze edukacji prowadzącej ku wysublimowanej świadomości ekologicznej może stanowić rozwiązanie skierowane tylko w stronę wybranej grupy konsumentów, posiadających na tyle wysoką wrażliwość etyczną i społeczną, że rzeczywiście będą oni świadomie ograniczać potrzeby. Zjawisko takie raczej nie będzie powszechne. Konsumpcjonizm jest przecież krytykowany praktycznie przez wszystkie religie i systemy światopoglądowe, ale od dziesiątków lat ta krytyka jest nieskuteczna. Zatem wydaje się, że rzecz nie tyle w tym, by zmniejszyć liczbę i zakres odczuwanych potrzeb czy odrzucać *a priori* możliwość korzystania z wybranych dóbr konsumpcyjnych, ale by zaspokajać potrzeby w inny sposób oraz by wytwarzać poszczególne dobra inaczej i umożliwić ich mniej uciążliwą dla środowiska konsumpcję. Zadekretowanie pewnej wielkości konsumpcji oraz ściśle sprecyzowanie jej form wydaje się nierealne i sprzeczne z zasadami funkcjonowania otwartego społeczeństwa demokratycznego. Ponadto przemiany kulturowe mają długookresowy charakter (a przeciwstawiać się degradacji środowiska należy już teraz). Być może więc ukształtowanie proekologicznych wzorów kultury nastąpiłoby za późno.

W tym kontekście interesujące są propozycje autorów reprezentujących umiarkowane podejście do problemów konsumpcji zrównoważonej. Również oni głoszą konieczność kształtowania świadomości ekologicznej konsumentów i często nawiązują do koncepcji Fromma, lecz dostrzegają także dwa inne problemy – koszty zewnętrzne i koszty transakcyjne – jak też bardziej sceptycznie odnoszą się do projektu radykalnej przemiany współczesnej cywilizacji.

Konsumpcja dóbr i usług generuje koszty zewnętrzne w postaci degradacji środowiska przyrodniczego, pogorszenia kontaktów międzyludzkich, obniżenia poziomu zdrowia jednostek, a nawet dyskryminacji wybranych grup społecznych

⁸ D. Liszewski, *Przyczynki ekologii głębokiej do dyskusji nad kształtem kultury ekologicznej*, w: *Kultura ekologiczna. Transformacja*. Biznes, red. A. Papuziński, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Bydgoszcz 1999, s. 45.

⁹ A. Delorme, *Polityczne uwikłania zagrożeń ekologicznych*, w: *Ekologia i społeczeństwo*, red. A. Delorme, Wyd. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2001, s. 135-152.

i pracowniczych. Istotne jest więc, by dokonała się na tyle, na ile jest to możliwe, internalizacja kosztów zewnętrznych konsumpcji, a więc by nabywcy płacili za szkody, które generują (przykładowo za pośrednictwem systemu opłat ekologicznych). Takie rozwiązanie skłaniałoby do poszukiwania przez konsumentów dóbr nieuciążliwych dla środowiska lub społeczeństwa, dzięki czemu nie obciążonych opłatami.

Niektórzy konsumenci bez wątpienia pragnęliby trwale korzystać z takich form konsumpcji, które byłyby nieuciążliwe dla środowiska i społeczeństwa. Problem jednak w tym, że istnieje asymetria w relacji „producent-konsument”. Paradoksalnie jest ona skutkiem utrwalenia się rynku konsumenta, na którym trwa bezwzględna walka o nabywców między producentami. Prowadzi to do stosowania coraz bardziej wyrafinowanych technik marketingu bazujących na doskonałej znajomości psychologii, socjologii i ergonomii. W efekcie konsumenci są stale narażeni na ryzyko manipulacji ze strony producentów oraz na zatajanie przez nich rzeczywistych informacji o oferowanych dobrach i usługach. W istocie nie mają pewności, jak ich decyzje nabywcze wpływają na środowisko, relacje społeczne i zdrowie samych konsumentów.

W efekcie autorzy rozważań z zakresu konsumpcji zrównoważonej uważają, że warunki konieczne realizacji wzorca takiej konsumpcji są następujące:

- kształtowanie świadomości konsumenckiej;
- stosowanie instrumentów ekonomicznych (opłat, podatków, kaucji, subwencji ekologicznych);
- wykorzystywanie instrumentów administracyjno-prawnych;
- propagowanie proekologicznych i prospołecznych wzorców konsumpcji;
- rozwój infrastruktury konsumpcji zapewniający szeroki dostęp do zrównoważonych dóbr i usług.¹⁰

Wymienione definicje zrównoważonej konsumpcji obciążone są również pewnymi uproszczeniami. Wiele zachowań nabywczych prawie nigdy nie posiada atrybutu racjonalności, co wynika z faktu, że rozliczne decyzje są podejmowane pod wpływem impulsu, przyzwyczajień, rutyn i nawyków. Istnieją też prawidłowości i zjawiska paradoksalne ograniczające racjonalność wyborów nabywczych.¹¹ Realizacja wzorców konsumpcji zrównoważonej powinna następować niezależnie od tego, na ile świadome są decyzje konsumentów oraz jakie są ich intencje. Zatem realizacja wzorców konsumpcji zrównoważonej wymaga określonego sposobu funkcjonowania całokształtu procesów spożycia. Najbardziej precyzyjnie są one opisane w ramach modelu „system wielki konsumpcja”. Ten model jest obiecującą podstawą do sprecyzowania kategorii konsumpcji zrównoważonej.

¹⁰ *Sustainable consumption*, ed. D. Southerton, Edward Elgar Pbl., Cheltenham 2004.

¹¹ Szerzej: D. Kielczewski, *Konsumpcja...*, op.cit., s. 49-50.

2.

„System wielki konsumpcja” jako punkt odniesienia kategorii konsumpcji zrównoważonej

Badanie konsumpcji i konstrukcja definicji konsumpcji zrównoważonej w oparciu o model „system wielki konsumpcja” są ze wszech miar uzasadnione. Procesy konsumpcji są bardzo złożone i wielowymiarowe, dlatego w ich analizie warto posłużyć się systemową metodą badań, a więc ujęciem konsumpcji w ramach systemu wielkiego. Jego cechy są następujące:

- system jest wewnętrznie powiązaną całością, której funkcjonowanie opisuje się w kategoriach procesu;
- system składa się z podsystemów (układów), które można wyróżnić i pisać;
- każdy z układów systemu charakteryzuje się określonymi prawidłowościami działania;
- między układami systemu zachodzą liczne sprzężenia;
- rozbudowana sieć informacji ułatwia celowe funkcjonowanie i optymalizację systemu.¹²

Można zatem wyróżnić całość, którą można określić jako „system wielki konsumpcja”. Tworzą go cztery podsystemy:

- układ podmiotowy konsumpcji, który ujmuje konsumpcję w kontekście cech konsumentów („kto konsumuje”);
- układ organizacyjny konsumpcji, który ujmuje konsumpcję w kategoriach wyboru między formami konsumpcji oraz determinant tego wyboru („co może być konsumowane i kto decyduje o wyborze konsumenta”);
- układ przedmiotowy konsumpcji, który ujmuje konsumpcję w kontekście spożywanych dóbr i usług („co jest konsumowane”); jego kształt jest funkcją układu podmiotowego i organizacyjnego;
- układ przestrzenny konsumpcji, który ujmuje konsumpcję w kategoriach struktury przestrzennej („co, gdzie i przez kogo jest konsumowane”).

Układ podmiotowy konsumpcji ujmuje jej procesy według cech konsumentów. Opisuje to, jak kształtuje się konsumpcja pod wpływem: struktury demograficznej konsumentów, ich struktury społeczno-zawodowej, wielkości budżetu, jakim dysponują, oraz źródeł ich dochodów (zwłaszcza, czy źródłem dochodów jest wykonywanie pracy).

Struktura demograficzna konsumentów to ich zróżnicowanie wiekowe, przeciętna długość życia, poziom zdrowotności, przyrost demograficzny, skala i kierunki migracji. Znaczenie dla konsumpcji mają wszystkie czynniki demograficzne. Odmienne są potrzeby osób w wieku produkcyjnym, a odmienne osób w wieku podeszłym i dzieci. Migracje przyczyniają się do rozpowszechniania się jednych form konsumpcji i zanikania innych. Struktura społeczno-zawodowa konsumentów wiąże się ze zróżnicowaniem płac, a co za tym idzie - także spoży-

¹² Por. też: A. Michałowski, *Informacja w ekosystemach*, Wyd. Ekopress, Białystok 2007.

cia; poza tym przynależność społeczna i zawodowa współprzesądza o stylach życia. Odmianą strukturę ma konsumpcja osób wykształconych, a inną osób o niskim poziomie edukacji. Różne są też decyzje nabywców zatrudnionych w sektorze rolnictwa czy budownictwa, a inne w sektorze usług niematerialnych (lekarzy, pedagogów, informatyków, naukowców).

W analizie relacji „budżet konsumenta – konsumpcja” bada się strukturę i dynamikę dochodów, zmiany w sile nabywczej, siłę nabywczą przeciętnej płacy, poziom ubóstwa oraz budżet czasu. Budżet warunkuje wielkość i strukturę konsumpcji oraz proporcję między konsumpcją i oszczędnościami. Konsument dysponujący bardzo niskimi dochodami jest skupiony na zaspokojeniu podstawowych potrzeb oraz nie jest w stanie oszczędzać, co ma negatywny wpływ na trwałość konsumpcji. Znaczny wzrost zróżnicowania budżetu konsumentów wpływa negatywnie na relacje i stabilność społeczną, przyczyniając się do wzrostu poziomu frustracji, napięcia i konfliktów między jednostkami i grupami społecznymi. Nadmierne zróżnicowanie dochodów jest więc niepożądane. Zarazem jednak istnienie różnic dochodowych jest czynnikiem wzrostu gospodarki, gdyż sprzyja wzrostowi przedsiębiorczości oraz przemieszczaniu się zasobów ludzkich do bardziej efektywnych sektorów gospodarki. Niepożądany jest więc także zbyt daleko posunięty egalitaryzm dochodów.

Źródła dochodów konsumentów także współtworzą układ podmiotowy konsumpcji. Istotne jest, by konsumpcja była powiązana w większym stopniu z pracą ze względu na występowanie prawidłowości ekonomicznej, którą można określić jako dodatnie sprzężenie zwrotne między pracą i konsumpcją.¹³ Ponieważ wysokość płacy zależy od jakości oferowanej pracy, sama praca staje się elementem konsumpcji. Pracownik stara się podnosić kwalifikacje oraz spożytkować je w sposób twórczy, co przekłada się na wzrost wynagrodzenia i konsumpcji. Wzrost spożycia jest sprzężony z wynikami pracy, ich przełożeniem na rozwój osobowości człowieka oraz umiejętnością spożytkowania kwalifikacji, umiejętności i talentów twórczych. Dodatnie sprzężenie między konsumpcją a pracą ma miejsce, gdy wysokość płacy zapewnia tak zwaną konsumpcję czystą, wykraczającą poza zaspokojenie wyłącznie podstawowych potrzeb. W przeciwnym wypadku motywacyjna funkcja pracy nie występuje. Funkcja ta nie istnieje także w przypadku konsumpcji bez świadczenia pracy. Tu konsumpcja dóbr materialnych staje się wartością samą w sobie. Wyodrębnia się tym samym grupa konsumentów, którzy starają się prowadzić styl życia polegający na zachowaniu akceptowalnego, choć względnie niskiego poziomu konsumpcji przy unikaniu stałej pracy oraz dążeniu do permanentnego utrzymywania się z pomocy socjalnej.¹⁴ Przyczynia się to do ograniczenia wzrostu gospodarczego.

¹³ H. Jastrzębska-Smolaga, *W kierunku...*, op.cit. s. 37-44.

¹⁴ O takich zjawiskach: D. Coupland, *Pokolenie X*, Prószyński i S-ka, Warszawa 1997; J. Sowa, *Dezertery społeczeństwa konsumpcji*, w: *Frustracja*, red. J. Sowa, P. Marecki, Wyd. Ha-art, Kraków 2003.

Układ organizacyjny konsumpcji współtworzą:

- ogólne kulturowe i społeczne uwarunkowania konsumpcji (wzory kultury, systemy wartości, obyczaje, konsumpcja w innych krajach i grupach społecznych);
- podmioty świadomie oddziałujące na konsumpcję (państwo, przedsiębiorstwa, organizacje pozarządowe);
- infrastruktura konsumpcji (sklepy, punkty usługowe);
- proporcja między formami konsumpcji (konsumpcją indywidualną i zbiorową; konsumpcją prywatną i publiczną; konsumpcją naturalną, rynkową i społeczną).

Konsumpcja indywidualna ma miejsce wtedy, gdy dane dobro jest konsumowane przez jedną osobę lub jedno gospodarstwo domowe. Formami konsumpcji zbiorowej są konsumpcja grupowa (wspólne korzystanie z danego dobra przez daną grupę społeczną) oraz konsumpcja ogólnospołeczna, czyli korzystanie przez całość społeczeństwa z dóbr wolnych lub publicznych.

Konsumpcja prywatna jest finansowana z własnych środków konsumenta lub z dóbr przez niego wytworzonych. Konsumpcja publiczna jest finansowana ze środków społecznych, takich jak budżet państwa, budżety samorządowe, fundusz socjalny zakładu pracy, fundusze państwowe. Proporcja między konsumpcją prywatną i publiczną jest zależna od zamożności państwa, a tym samym od wydajności pracy obywateli, ponieważ jest ona finansowana ze środków pochodzących z podatków, opłat, składek.

Cechami konsumpcji prywatnej są:

- konkurencyjność: dane dobro jest konsumowane przez jeden podmiot; o dobro odbywa się na rynku swoista rywalizacja;
- wykluczalność: nabycie i konsumpcja przez dany podmiot wyklucza z konsumpcji inne podmioty;
- dobrowolność: nabycie i konsumpcja dobra nie stanowią efektu przymusu społecznego lub ekonomicznego;
- opłacanie: konsumpcja jest finansowana bezpośrednio przez konsumenta; akt nabycia lub wytworzenia musi mieć charakter wymiany ekwiwalentnej zgodnie z prawami popytu i podaży.

Natomiast do cech konsumpcji publicznej zalicza się:

- niekonkurencyjność: nabywcy nie konkurują o dobro, ponieważ jest ono dostępne dla wszystkich;
- niewykluczalność: możliwe jest równoczesne korzystanie z dobra przez wielu konsumentów;
- nieodmawialność: w przypadku większości dóbr publicznych istnieje przymus konsumpcji: korzystanie z powietrza, krajobrazu, instytucji aparatu bezpieczeństwa, ochrony zdrowia (przykładowo obowiązkowe szczepienia), edukacji (obowiązek szkolny);
- finansowanie publiczne.

Miejsce dóbr prywatnych i publicznych jest zależne od charakteru funkcjonującego w państwie systemu gospodarczego. W państwie socjalnym udział kon-

sumpcji publicznej w konsumpcji ogółem jest wysoki. Wraz z liberalizacją polityki społecznej następuje prywatyzacja konsumpcji.

Konsumpcja naturalna występuje wtedy, gdy spożywane dobra zostały wyprodukowane przez konsumenta w jego gospodarstwie domowym. Konsumpcję społeczną realizuje się z pominięciem rynku, najczęściej finansując ją ze środków publicznych. Konsumpcja rynkowa występuje w sytuacji, gdy spożywane dobra pochodzą z rynku.

Układ przedmiotowy konsumpcji opisuje strukturę konsumpcji pod względem rodzajów konsumowanych produktów. Jest ona zdeterminowana przez kształt układu podmiotowego i organizacyjnego. W ramach układu przedmiotowego wyróżnia się: konsumpcję dóbr żywnościowych, konsumpcję artykułów przemysłowych, konsumpcję usług materialnych oraz konsumpcję usług niematerialnych. Usługi materialne są związane z wykorzystaniem określonego dobra materialnego niebędącego naszą własnością w celu zaspokojenia danej potrzeby lub są nakierowane na przedmioty materialne, modyfikując je, przywracając ich wartość użytkową lub służąc ich przemieszczeniu, przechowaniu oraz przekazaniu. Do usług materialnych można zaliczyć przykładowo usługi gastronomiczne, transportowe, handlowe, naprawcze. Usługi niematerialne są związane z określoną potrzebą człowieka o charakterze psychicznym lub organicznym (edukacyjną, rekreacyjną, kulturową, intelektualną). Chodzi więc o niematerialny charakter samej potrzeby. Wśród nich można wymienić: usługi kulturowe, edukacyjne, medyczne, pielęgnacyjne, rekreacyjne, wirtualne. Układ przedmiotowy konsumpcji jest uwarunkowany przez jej układ podmiotowy i organizacyjny. Zależy od tego, kto konsumuje, jaki ma wybór między formami konsumpcji oraz jakie czynniki wpływają na decyzje nabywcze.

Układ przestrzenny konsumpcji to przestrzenne zróżnicowanie spożycia. Obejmuje on też powiązania wewnątrz oraz między systemami konsumpcji gospodarek krajowych. Ich rola staje się coraz bardziej istotna w warunkach regionalnej integracji gospodarczej oraz globalizacji gospodarki światowej. W coraz większym zakresie gospodarki krajowe stanowią systemy konsumpcji ściśle powiązane przestrzennie z innymi, współkształtując je i będąc przez nie współkształtowane. Można zatem mówić o istnieniu globalnego systemu konsumpcji.¹⁵

3.

Konsumpcja zrównoważona jako struktura „systemu wielkiego konsumpcja”

Konsumpcja zrównoważona jest taką strukturą „systemu wielkiego konsumpcja”, w ramach której funkcjonowanie poszczególnych układów konsumpcji oraz związki i zależności między nimi umożliwiają realizację celów zrównowa-

¹⁵ Szeroka charakterystyka procesów konsumpcji, patrz: C. Bywalec, L. Rudnicki, *Konsumpcja*, PWE, Warszawa 2002; A. Aldridge, *Konsumpcja, SIC!*, Warszawa 2006.

ważonego rozwoju. W efekcie konsumpcja współczesnego pokolenia nie ogranicza możliwości konsumpcji przyszłych generacji. Zrównoważone formy konsumpcji to takie formy, które są niesprzeczne z celami zrównoważonego rozwoju, przede wszystkim zaś stwarzają możliwości kontynuacji procesów spożycia w długookresowej perspektywie.

Dotychczas przyjmowało się, że konsumpcja jest trwała, jeśli utrzymywana jest efektywna alokacja zasobów między produkcją dóbr konsumpcyjnych i produkcją dóbr inwestycyjnych, która rozszerza możliwości przyszłej konsumpcji. Środkiem służącym zapewnieniu efektywnej alokacji są stopy procentowe. Koncepcja rozwoju zrównoważonego problem trwałości konsumpcji ujmuje szerzej.

Pojęcie konsumpcji zrównoważonej należałoby ująć jako interpretację pojęcia rozwoju zrównoważonego odniesioną do spożycia. Wyznacznikami definicji konsumpcji zrównoważonej są więc następujące cechy: trwałość, zrównoważenie i samopodtrzymywanie się.

Trwałość konsumpcji oznacza, że utrwała się taki kształt jej procesów, który zapewnia maksymalizację dobrobytu konsumentów w nieograniczonym wymiarze czasowym. Oznacza to, że procesy konsumpcji powinny cechować się atrybutem samopodtrzymywania się, czyli zawierania w sobie mechanizmów minimalizujących ryzyko wewnętrznych zaburzeń ograniczających lub uniemożliwiających dalszą konsumpcję.

Konsumpcja zrównoważona jest zrównoważona w następujących aspektach:

- ekonomicznym: ustalona zostaje efektywna proporcja między konsumpcją bieżącą a konsumpcją przyszłą, tym samym procesy konsumpcji nie przyczyniają się do istotnych zaburzeń równowagi gospodarczej;
- ekologicznym: maksymalizowana jest użyteczność konsumpcji przy jednoczesnym zachowaniu użyteczności i jakości zasobów naturalnych i środowiska przyrodniczego, umożliwiającym bezpośrednią konsumpcję dóbr środowiskowych; materialny poziom konsumpcji dostosowany jest do wymogów funkcjonowania gospodarki okrężnej, co jest równoznaczne z imperatywem preferowania form konsumpcji możliwie najmniej uciążliwych dla środowiska;
- społecznym: konsumpcja jest względnie równo rozłożona, czyli dostępna dla wszystkich ludzi, niezależnie od czasu i przestrzeni, przynajmniej w zakresie dóbr społecznie pożądaných; zrównoważenie społeczne konsumpcji oznacza także imperatyw preferowania form konsumpcji, które w możliwie najmniejszym stopniu powodują problemy społeczne lub przyczyniają się do ich rozwiązywania, przykładowo generując nowe miejsca pracy, przyczyniając się do wzrostu różnorodności kulturowej;
- psychologicznym: procesy konsumpcji przyczyniają się do wzrostu jakości życia, czyli ustalania się optymalnej równowagi między konsumpcją materialną a zaspokojeniem potrzeb niematerialnych;
- demograficznym: uwarunkowania demograficzne nie stanowią trwałej bariery wzrostu konsumpcji; zwiększa się długość życia, poprawia się stan zdrowia konsumentów, a przynależność do grupy demograficznej lub spo-

łeczno-zawodowej nie stanowi istotnej bariery konsumpcji dóbr społecznie pożądanym;

- przestrzennym: sposoby zaspokajania potrzeb nie naruszają zasad ładu przestrzennego;
- intertemporalnym: powyższe wymiary zrównowżenia konsumpcji są możliwe do spełnienia w nieograniczonej perspektywie czasowej.

Tak sformułowana definicja ma charakter normatywny. Określa ona postulaty wobec realnych procesów konsumpcji. Chodzi o to, by pożądane formy konsumpcji przeważały wobec niepożądanych, oraz by istniały mechanizmy ograniczające zarówno pojawianie się, jak też skutki konsumpcji nietrwałej. Przy tym spełnienie warunku trwałości wymaga określonego kształtu poszczególnych układów systemu konsumpcji, czyli spełnienia konkretnych przesłanek ekonomicznych.

4.

Struktura „systemu wielkiego konsumpcja” w warunkach konsumpcji zrównoważonej¹⁶

Jednakże realistyczny model konsumpcji zrównoważonej powinien być konceptem całościowym: pewną strukturą „systemu wielkiego konsumpcja”, w ramach której wybory sprzyjające celom równowżenia konsumpcji przeważają nad pozostałymi wyborami. Chodzi o to, że istnieją pewne uwarunkowania i bodźce, które sprawiają, że zachowania konsumentów stają się zgodne z celami rozwoju zrównoważonego niezależnie od tego, jakie są intencje nabywców, a przede wszystkim ich stosunek do kwestii sprawiedliwości wewnątrzpokoleniowej i międzypokoleniowej, względnie do samego problemu ochrony środowiska.

Biorąc pod uwagę prawidłowości układu podmiotowego konsumpcji, najważniejszymi przesłankami zrównowżenia konsumpcji w jej układzie podmiotowym są:

- taki poziom dochodów konsumentów, który gwarantuje powszechny dostęp do fundamentalnych dóbr i usług (zgodnie z Agendą 21 jest to dostęp do żywności, mieszkania, służby zdrowia i edukacji);
- poziom oszczędności, który gwarantuje odpowiednią wielkość inwestycji w przyszłą konsumpcję w skali międzypokoleniowej;
- zapewnienie stabilnej sytuacji materialnej konsumentów, co ogranicza nadmierną konsumpcję dóbr materialnych, traktowaną jako inwestycję w niepewną przyszłość;
- rozpowszechnianie świadomości ekologicznej; gwarantuje to wzrost zainteresowania dobrami i usługami o wysokich parametrach ekologicznych;

¹⁶ Por. także D. Kielczewski, *Konsumpcja...*, op.cit., s. 49-80. W rozprawie znajduje się szeroka dokumentacja badawcza uzasadniająca twierdzenia podrozdziału.

- uwzględnienie w budżecie konsumentów cen dóbr i usług środowiska, co oznacza konieczność internalizacji kosztów zewnętrznych konsumpcji; kierując się racjonalnością ekonomiczną, konsumenci zwrócą się w stronę nieuciążliwych dla środowiska dóbr i usług;
- zróżnicowanie płac wspierające wzrost efektywności sektorów proekologicznych; wysokie płace w tym sektorze przyczyniłyby się do przechodzenia do nich zasobów pracy wysokiej jakości;
- dostęp do wiedzy o parametrach oferowanych dóbr i usług;
- zróżnicowanie gustów i preferencji konsumentów przeciwstawne prymitywnemu konsumpcjonizmowi i skrajnej homogenizacji konsumpcji.

Konsumpcja zrównoważona w układzie przedmiotowym powinna spełniać dwa podstawowe warunki. Pierwszym jest utrzymywanie skali konsumpcji w granicach pojemności środowiska przyrodniczego (prostym wskaźnikiem jest w tym kontekście wskaźnik zwany śladem ekologicznym¹⁷). Drugim jest zachowanie pożądanej przez społeczeństwo proporcji między konsumpcją dóbr i usług materialnych oraz bezpośrednią konsumpcją dóbr i usług środowiska. Jest to odniesiona do spożycia optymalizacja zanieczyszczenia i ochrony środowiska

Z tymi warunkami wiążą się inne przesłanki przedmiotowe konsumpcji:

- rozwój serwicyzacji konsumpcji zapewniający wysoką skalę zaspokojenia potrzeb przy mniejszym obciążeniu środowiska; podobny skutek daje zastępowanie konsumpcji indywidualnej przez zbiorową,
- ekoinnowacje: zmniejszenie energochłonności i materiałochłonności dóbr, recykling, wydłużenie cyklu życia produktu.

Zrównoważenie układu podmiotowego przedmiotowego konsumpcji nie jest spontanicznym procesem rynkowym i wymaga określonego kształtu układu organizacyjnego konsumpcji, który zapewniłby uruchomienie pożądanych wyżej wymienionych zmian. Do cech tego układu warunkujących zrównoważenie konsumpcji przede wszystkim należy zaliczyć:

- politykę państwa ukierunkowaną na wsparcie ekologizacji dóbr i usług oraz serwicyzację spożycia;
- politykę ekologiczną ujmującą zagadnienia wpływu konsumpcji na środowisko;
- politykę socjalną zmierzającą do realizacji zasady sprawiedliwości wewnątrz-pokoleniowej, a więc do zapewnienia ogółowi konsumentów dostępu do podstawowych dóbr;
- politykę ochrony konsumenta zmierzającą do jego ochrony przed nieuczciwymi praktykami producentów i sprzedawców i zapewniającą maksymalizację racjonalności wyborów nabywczych;
- wsparcie konsumpcji zbiorowej oraz zapewnienie wysokiej jakości konsumpcji publicznej.

¹⁷ Ślad ekologiczny jest metodą określającą, jaką ilość powierzchni Ziemi w hektarach wykorzystuje się, konsumując żywność i inne dobra, używając transportu, wody i papieru. Pozwala to porównać wielkość konsumpcji z możliwościami biologicznymi planety.

Warto również wykorzystać działalność proekologicznie nastawionych ruchów społecznych oraz podobnych inicjatyw przedsiębiorstw. Coraz częściej podmioty te stają się ważnymi partnerami we wdrażaniu zrównoważonych wzorców konsumpcji.

Natomiast do przesłanek przestrzennego zrównoważenia konsumpcji należy zaliczyć:

- dążenie do ograniczenia różnic w poziomie życia w skali globalnej, a przede wszystkim do wykorzenia głodu i ubóstwa na świecie;
- zapewnienie krajom i społeczeństwom ubogim możliwości rozwoju w oparciu o współczesne procesy w gospodarce międzynarodowej, w tym także globalizację; środkiem do tego może być między innymi wsparcie eksportu z krajów ubogich produktów przetworzonych oraz pomoc finansowa i humanitarna, w tym oddłużenie krajów rozwijających się.

Kluczową kwestią w tym kontekście wydaje się doprowadzenie do tego, by kraje ubogie nie powiłały tradycyjnych, uciążliwych dla środowiska przyrodniczego wzorców konsumpcji. Oznacza to konieczność szczególnie intensywnego kształtowania w tych właśnie krajach wzorców konsumpcji zrównoważonej.

Proces zrównoważenia konsumpcji okazuje się więc procesem bardzo złożonym i długotrwałym, odnoszącym się do całokształtu skomplikowanej rzeczywistości, którą jest społeczna sfera spożycia.

Podsumowanie

Kategoria konsumpcji zrównoważonej jest pojęciem, którego opis przysparza wiele trudności. Przede wszystkim w proponowanych definicjach jest zawarty dylemat odnoszący się do tego, jak potraktować następujące problemy:

- czy konsumpcja zrównoważona ma być przede wszystkim ekokonsumpcją, a więc konsumpcją zrównoważoną środowiskowo, czy też należy w definicji uwzględnić również tradycyjne rozważania na temat równowagi i trwałości konsumpcji?
- czy możliwe jest przyjęcie założenia, że wybory konsumenckie są racjonalne i jeśli nabywcy mają dostęp do odpowiedniej informacji, podejmują decyzje właściwe z perspektywy rozwoju zrównoważonego?
- czy definiując konsumpcję zrównoważoną, jednocześnie kontestuje się dotychczasowy system wartości, jakim kierują się konsumenci, co proponują przede wszystkim autorzy radykalni, czy też raczej należy przyjąć stanowisko bardziej umiarkowane, bazujące właśnie na tym krytykowanym systemie wartości?

Proponowane przez autora podejście wychodzi poza i ponad wymienione pytania. Obecnie nie istnieją zadowalające odpowiedzi na nie. Definiując konsumpcję zrównoważoną, należy wziąć pod uwagę całokształt różnorodnych opinii i podejść do kwestii spożycia w tym kontekście. W realnych procesach spożycia nie brakuje przecież konsumentów odpowiedzialnych ekologicznie i społecz-

nie, ale też takich, którzy nie przypisują żadnego znaczenia tym kwestiom. Także odnośnie do perspektyw funkcjonowania współczesnego społeczeństwa opinie są różne: od negacji do bezwarunkowej afirmacji. Tymczasem projekt konsumpcji zrównoważonej jest z założenia uniwersalny i powszechny i to wewnętrzne zróżnicowanie spożycia powinien uwzględnić.